

NAMJESNIKOVA PALAČA U SALONI

Jasna Jeličić Radonić

UDK:904(497.583Solin):728.8>”652”

Izvorni znanstveni rad
Jasna Jeličić Radonić
Fakultet hrvatskih studija
Sveučilište u Zagrebu

Na temelju otkrića stupa s natpisom *SCRIB COS, scrib(a) co(n)s(ularis)* don Frane Bulić ubicirao je palaču namjesnika provincije Dalmacije gdje je potom pronađeno više slojeva mozaika s figuralnim prikazima (Apolona, Tritona i Orfeja) i geometrijskom ornamentikom.

Analizom dokumentacije napravljene za vrijeme istraživanja 1942. godine, može se razlučiti osnovni oblik građevine, tj. klasični tip rimske vile sa središnjim atrijem, koja se nalazila uz glavni dekuman. Već na prvi pogled primjećuju se tijekom vremena znatna preuređenja pojedinih prostora i dvorana osnovnog korpusa palače, a osobito u vrijeme cara Dioklecijana. To nedvojbeno potvrđuje carev gentilicij *Valeria* u službenom nazivu grada naveden na reljefu salonitanske Tihe koji je tvorio dio lučnog ukrasa ulaza u namjesnikovu palaču. Autorica rekonstruirala izgled monumentalnih vrata gdje se u ključnom kamenu nalazio prikaz Rome čiji je lik flankirao treći, zasad nepoznati reljef.

Slučajno otkriće stupa s bazom, koji je nosio natpis *SCRIB COS, scrib(a) co(n)s(ularis)*, davne 1916. godine, na gomili kamenja (kat. čest. 3553) odakle se skidao materijal za nasipavanje močvarnih predjela ušća rijeke Jadro, objavio je don Frane Bulić skrenuvši pozornost na taj lokalitet budućim istraživačima Salone. Na temelju natpisa zaključio je da se tu nalazio ured tajnika namjesnika i da u produžetku parcele (kat. čest. 3551/1) treba tražiti palaču namjesnika odnosno ubicirati važnu javnu građevinu.¹

¹ Vlasnik zemljišta našao je na području ispod ove parcele oštećen pločnik od kamenih ploča bijelog vapnenca, ulomak kapitela i jednu veliku mramornu bazu (Kat. E, n. 449)

Potom su prilikom kopanja bunara na susjednoj čestici (kat. čest. 3551/1) vlasnici zemljišta godine 1923. naišli na mozaični pod s prikazom Apolona okruženom u kvadratu s različitim životinjama. Nastavkom radova godine 1924. otkrivena su četiri sloja mozaika, postavljena na kratkom međuprostoru između njihovih nivoa. Opisujući nove nalaze, Bulić navodi da »na istoj razini mozaika Apolona i u nastavku s njim, došli su na svjetlo dva druga odjeljka, podijeljeni niskim zidovima; u jednom od njih, površine 6 m², glava Tritona s ribama, morskim životinjama u kosi i s drugim samo dekorativnim ornamentima. U kvadratu koji uokviruje glavu Tritona, u uglovima, su fazan, lav, paun i grdelin. Drugi slojevi, sudeći prema onome što se dosad vidi, pokriveni su samo s ornamentalnom geometrijskom dekoracijom. Figuralni mozaik je lijep rad 1. st. po Kr. i po svoj vjerojatnosti pripada spomenutom praetoriju. Površina pokrivena mozaikom, dosad izašla na svjetlo, je preko 15 m².«²

Istraživanja oko ovih mozaika nastavljena su i sljedeće 1925. godine kada je proširen iskop prema zapadu. Bulić ih detaljno opisuje, navodeći da je »na istoj dubini od 1,20 m i 20 cm iznad mozaika Tritona, došao na svjetlo novi mozaik s ovalnim krugom, koji prikazuje Orfeja. Njegova glava nije još sasvim vidljiva, jer je pokrivena s nadvišenim mozaikom. Orfej sjedi u zelenom odijelu, drži u lijevoj ruci kitaru. S njegove lijeve strane je stablo. U krugu oko njega vide se dvije patke (*anas boschas*) i dvije vuge (*oriolus galbula*), koje se ukrštene podudaraju i ispod gospin pijevac (*apoda paradise*), kojem također odgovara ptica iznad Orfejeve glave, također još pokrivena mozaikom iznad. Ispod ovog ovalnog kruga i lijevo u drugim kvadratnim poljima vide se krilati hipokamp, zatim kos (*turdus merula*), jedna pastrva (*salmo forio*) i zatim morski krilati grifon, a ispred njega trlja (*cyprinus barbuis*), majmun, morska krilata pantera, papiga (*psittacus*) i druge životinje, još nevidljive dobro. Prikaz krilatog hipokampa je interesantan, vrlo rijedak i pada u 1. st. po. Kr. To je jedan dokaz više da ovaj mozaik Praetorija namjesnika Dalmacije pripada prvim decenijama 1. st. po. Kr. Površina mozaika Apolona je oko 7 m², ona Tritona oko 10 m² i ona Orfeja oko 18 m², ukupno 36 m². I na drugim mjestima u ovom vinogradu je također utvrđen mozaik.«³

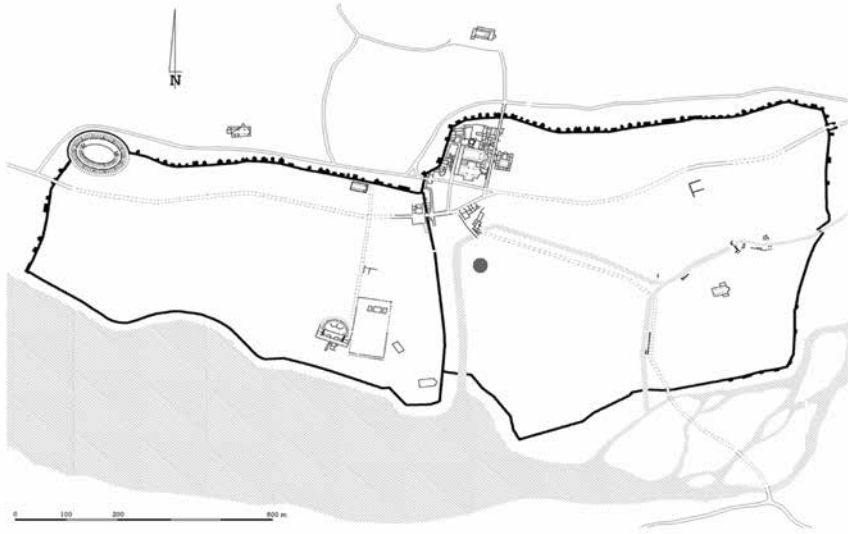
U svojoj sintezi »Po ruševinama stare Salone« Bulić rezimira svoje mišljenje o »Namjesništvenoj palači u Saloni (*Praetorium*)«, zgradi namjesnika pokrajine Dalmacije koja se nalazila na zemlji zvanoj Zubanovac. Pritom ukratko opisuje

s dva udubljenja sa strane za umetnuti ogradu i deblo stupa visokog 1,75 m koji dobro pristaje na bazu s dva udubljenja na dnu bočnih strana. Prema tome, ograda je trebala stajati na mjestu označenom na natpisu, *scrib(a) co(n)sularis*, tj. pisara koji je bio tajnik namjesnika.

Mala parcela (kat. čest. 3553) nestala je 1906. godine uklanjanjem kamenog materijala i pripojena je velikoj parceli (kat. čest. 3551/1) istih vlasnika. O tome v. F. Bulić, »Iscrizione di uno scriba consularis, cioè scrivano, segretario del luogotenente romano a Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXIX, Spalato 1916., 141-143. O samom nalazu natpisa u istom broju navedenog časopisa na str. 197.

² F. Bulić, »Trovamenti antichi nell'antica Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XLVI, Spalato 1923., 80.

³ F. Bulić, »Il mosaico nel Paetorium del luogotenente della Dalmazia a Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* LXVII-LXVIII, Spalato 1924./25., 88-89.

Tloct Salone s položajem namjesnikove palače

mozaike koje datira u 1. st. po. Kr. te navodi razloge njihovih slojeva: »A neda se drugačije zasada protumačiti ovo postavljanje mozaika na mozaik u ovoj dubini od 1,20 m pod sadašnjom razinom, gdje je veći dio godine pod vodom, nego time, da je već i u staro doba prodirala ispod zemlje voda solinske rijeke Jader te se radi obrane od vode podizalo tlo građenjem mozaika nad mozaikom.«⁴

Uza sva nastojanja, Bulić nije uspio otkupiti teren te otkriti tu javnu salonitansku građevinu odakle je upravljao namjesnik rimske provincije Dalmacije. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, talijanski su arheolozi proveli arheološka istraživanja namjesnikove palače tijekom 1942. godine i tada izvadili brojne mozaike, danas dijelom izložene u splitskom Arheološkom muzeju. Nažalost, rezultati talijanskih iskopavanja nisu nikad objavljeni,⁵ a tek nedavno je Emilio Marin donio dio dokumentacije navedenih istraživanja te iznosi mišljenje samo o figuralnim mozaicima: »Kako je očito iz fotodokumentacije, mozaik s prikazom Orfeja pripada starijem razdoblju, i može se datirati u 2. st., vjerojatno u sredinu tog stoljeća ili početkom druge polovine tog stoljeća. Mozaici s prikazom Apolona i Tritona pripadaju podu mlađe zgrade, koja je nastala nad prethodnom sa spomenutim podnim mozaikom, i mogli bi se datirati u sam kraj 2. st. Ti mozaici s figuralnim mitološkim predstavama, kao i još neke samo ornamentima ukrašene mozaič-

⁴ »U najdonjem i prvootkrivenom mozaiku od istoka, po prilici od 7 m² površine, glava je Apolonova lovorom ovjenčana, okolo je više životinja. Na drugom je, po prilici od 10 m² površine, glava Tritona s mnogim životinjama naokolo, a na trećem je mozaiku djelomice nad Tritonovim, od 10 m² površine, Orfej s kitarom u lijevoj ruci. Oko njega je mnoštvo ptica i jedna krilata konj-riba (*hippocampus*). I ova zadnja slika, kao i radnja mozaika, odaje da je mozaik iz 1. st. po Kr.« usp. F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986., 87.

⁵ L. Crema, »I nuovi scavi di Salona«, *Il Popolo di Spalato*, 4. IX. 1942.

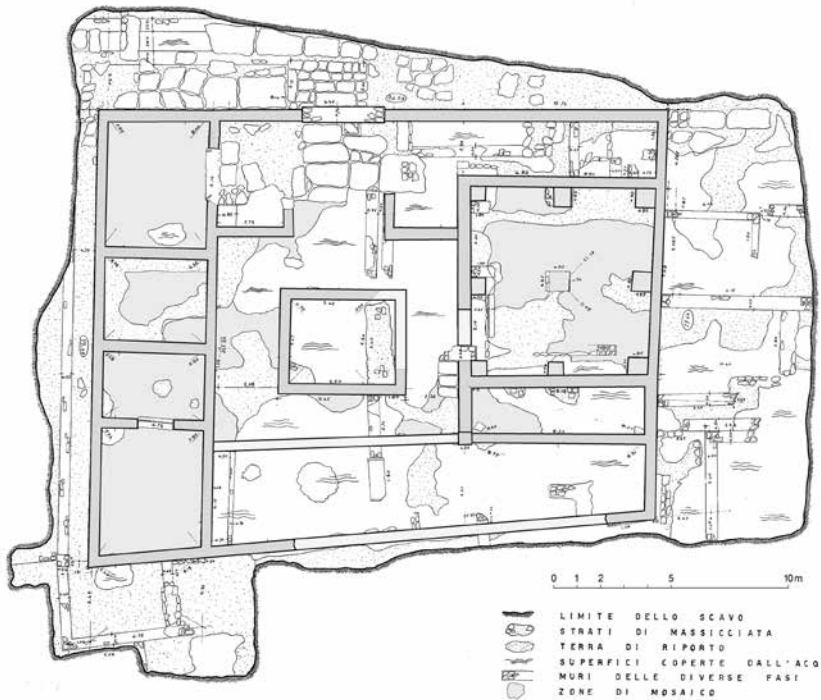
ke površine, pripadaju podovima prostorija prizemne zgrade.«⁶ Uz to u bilješci preliminarno dodaje neke napomene: »Iz usporedne arhitektonske i fotografske dokumentacije, razvidno je da tlocrt vile, najvjerojatnije, predstavlja stanje na terenu, nakon dovršenih radova, te izmještanja pojedinih mozaika, zidova i popločanja, što bi više-manje moglo predstavljati prvu fazu te vile, makar u smislu horizontalne stratigrafije. Kasnije preinake u vili, odnosno vertikalna stratigrafija, nisu registrirane na arhitektonskoj dokumentaciji. Prvoj fazi, vjerojatno iz početka 2. st., pripadaju središnji veliki ornamentalni mozaik i ornamentalni mozaici u bočnim prostorijama. Je li toj fazi suvremen, ili pak nešto kasniji, kako smo ga datirali, iz sredine 2. st., stariji figuralni mozaik s Orfejkom, ne nalazimo potvrdu u dokumentaciji. Temeljem, međutim, fotografske dokumentacije, razvidno je, kao što smo i kazali, da su u sljedećoj fazi mozaici s Tritonom i Apolonom, kada je uz potonji podignut ožbukani zid. Očito je, kako je ovoj slijedila još jedna faza, u kojoj je taj zid, na nešto višoj koti od mozaičnog poda pojačan redom kamenja, koji je negirao žbuku i prekrrio rub mozaika s Apolonom. Dakle, prestrukturiranje zgrade dogodilo se još jednom, možda u 3. ili 4. st. Ne samo po mozaicima, već i po mramornim inkrustacijama, očito je kako se radilo o luksuznoj građevini, pa je, premda arbitrarno, opravdano zadržati Bulićevu atribuciju.«

Namjesnikova palača otkrivena na predjelu Ilinac (lokalitet Zubanovac, kat. čest. 3551/1) očito je nepotpuno istražena. Po slučajnim otkrićima vlasnika zemljišta o kojima je detaljno izvještavao Bulić, niti po neobjavljenim arheološkim istraživanjima talijanskih arheologa čija je djelomična dokumentacija samo preliminarno donesena, nije moguće sagledati tu monumentalnu i luksuzno uređenu salonitansku javnu građevinu. U fokusu su neprestano bila izvanredna umjetnička djela salonitanske radionice mozaika uvijek izolirano promatrana.⁷ Stoga se iz Bulićevih opisa ne razaznaje što je istočno ili zapadno, kao ni točan slijed pružanja mozaika. Prema nedavno objavljenim arhivskim fotografijama nije jasan niti jedinstveni stratigrafski odnos pojedinih mozaičnih polja uslijed nadiranja vode što je uzrokovalo postavljanje novih mozaičnih podova.⁸ Teško je utvrditi izvorni položaj figuralnih mozaika te osobito onih s geometrijskom ornamentikom gotovo potpuno zanemarenih koji su također tvorili znatan dio cjelokupnog podnog uređenja. Naime, na nedavno objavljenom tlocrtu označene su samo površine sačuvanih dijelova mozaičnih polja bez ikakve specifikacije njihovih ukrasa. Iz iznesenih nadopuna E. Marina, navode se mramorne inkrustacije, vjerojatno zidne oplata, što govori o bogatoj opremljenosti glavne upravne građevine.

⁶ E. Marin, »Grad Salonae / Salona«, *Longae Salonae* I, Split 2002., 14-15,19, bilješka 75; *Longae Salonae* II, 22-28.

⁷ B. Matulić, »Prilog proučavanju nastanka, razvoja i trajanja salonitanske škole-radionice mozaika«, *Opuscula archaeologica* 18, Zagreb 1995., 155-162.; J. Medar, »O ikonografiji solinskih mozaika«, *Peristil* 39, Zagreb 1997., 5-12.

⁸ Namjesnikova se palača nalazila u neposrednoj blizini tzv. Pet mostova gdje je tekao rukavac Jadra koji se pružao gotovo sredinom grada. U donjim dijelovima istočnog bedema, podignutim nad lukovima, otkriven je ulaz navedenog rukavca u grad, o tome usp. J. Jeličić Radonić, »Salona, the *Urbs orientalis*«, *Hortus Artium Medievalium* 12, Zagreb-Motun 2006., 43-54.

Tlocrt namjesnikova palače

Međutim, analizom dosad poznate arhitektonske i fotografske dokumentacije, napravljene za vrijeme arheoloških iskopavanja, može se razlučiti osnovni oblik građevine. To je klasični tip rimske vile sa središnjim atrijem, veličine 24,26 x 19,55 m (odnosno 17,46 m). Već na prvi pogled primjećuju se građevinske faze što pokazuje da su tijekom vremena unutar osnovnog korpusa palače, sagrađene vjerojatno već u 2. st. po. Kr., izvršena znatna preuređenja pojedinih prostora i dvorana.

Ulaz je bio na sjevernom pročelju građevine odakle je uobičajeni izduženi hodnik – vestibul vodio prema atriju. Kroz taj središnji, kvadratno oblikovani prostor s trijemovima raspoređenim oko impluvija, ukrašenim podnim mozaicima, omogućen je pristup ostalim prostorijama. Sa zapadne je strane atrija niz od četiri pravokutne prostorije od kojih su dvije krajnje nešto većih dimenzija, također s mozaičnim podovima čije su površine gotovo u cijelosti sačuvane. Na istoku se nalazila prostorija kvadratnog oblika, znatno većih dimenzija, 8 x 8 m, sa zidanim kvadratnim pilonima pravilno raspoređenima u odnosu na središnji pylon, koji su otkriveni u visini cca 0,5 m. S obzirom na to da su piloni postavljeni u uglovima i po sredini pojedinih zidova prostorije, očito je da su u pitanju konstruktivni elementi. To su nosači križnih svodova kojima je bila presvođena najveća dvorana što pokazuje da se iznad nje na katu nalazila prostorija iste veličine. Glavna dvorana ukrašena je podnim mozaicima bogate ornamentike osobito oko središnjeg pilona koji okružuju mozaični tapeti s florealnim motivima obru-

Mozaik u velikoj dvorani sa središnjim i ugaonim pilonima u vrijeme istraživanja 1942. g.

bljenima geometrijskim bordurama. Razigrane isprepletene biljne vitice s različitim listovima i cvjetovima glavnog polja uokvirene su trakom naizmjenično postavljenih rombova⁹. Upravo uređenje te velike prostorije presvođene križnim svodovima i ukrašene podnim mozaicima karakteristične ornamentike pokazuju posljednju obnovu svečane dvorane u kasnoantičkom razdoblju, neosporno pod utjecajem arhitekture Dioklecijanove palače.

Otvoreno je pitanje izgleda ostalih prostorija budući da nije moguće iz dosad objavljene dokumentacije točno identificirati pojedine podne mozaike s likovnim prikazima Apolona, Orfeja i Tritona, ili one geometrijske ornamentike u određene prostore i prema tome odrediti vrijeme njihova uređenja. Prema arhivskim fotografijama očito je više slojeva mozaika koji prate određene adaptacije prostorija različitim vrstama pregradnih zidova. Naime, prvom sloju pripada mozaik s mit-skim pjevačem Orfejem. Geometrijski koncipirana shema kvadrata sa središnjim medaljonom oko kojega se pružaju polukružna polja i ona četvrtine kruga u kutovima, istaknuta je bordurom višebojne pletenice uokvirujući navedene elemente. Potom je cijeli kvadrat obrubljen novom tanjom bordurom drugačije isprepletene pletenice koja obuhvaća i zasebni ornamentalni tapet koji se nalazi samo na dnu poput postolja mozaične slike. Time se stvara pravokutnik koji je uokviren s dvije trake i to prvo nizom dentikula i jednostavnim vanjskim okvirom. Slični motivi stiliziranih četverolatičnih cvjetova zasebnog ornamentalnog polja mogu se za-

⁹ Slično koncipirani prepleti stiliziranih biljnih vitica vinove loze nalaze se na ranokršćanskim mozaicima 3. i 4. st. kao na mozaiku s prikazom Krista na groblju ispod stare bazilike Sv. Petra u Rimu i mozaicima svoda rotunde Sv. Constanze u Rimu, usp. W. Oakeshott, *Mozaici Rima*, Beograd 1967, 55-57, sl. 3, 38, 39.

Detalji mozaika s biljnom ornamentikom i geometrijskim bordurama u velikoj dvorani

paziti na arhivskoj fotografiji gdje je neznatno otkriven dio mozaika ispod onog s Apolonom. Tu se očito nalazio mozaik s identičnim ornamentalnim elementima, a vjerojatno je bio istovremeno postavljen s Orfejevim.

Zatim slijedi znatno preuređenje prostora što prate i novi mozaični podovi. Ne samo da je mozaik s Tritonom postavljen preko onog ranijeg s Orfejem, već se pruža i preko jednog nosivog zida prostorije. U njegovu produžetku nalazio se mozaik s Apolonom, ali izgleda da su bili odvojeni tankim pregradnim zidom sačuvanim samo u temelju. To neosporno pokazuje da su pripadali različitim prostorijama. Tada su, naime, obavljene građevinski zahvati adaptacije pojedinih dijelova namjesnikove palače.

Mozaici Tritona i Apolona prilikom otkrića

Gotovo identični ornamenti vanjskih bordura uokviruju kvadratna polja mozaika Apolona i Tritona. Primijenjena je nešto šira jednostavna traka meandra koja sa strane Tritonova mozaika obuhvaća jedno pravokutno polje prema drugoj prostoriji gdje je bio prikaz Apolona. Nažalost, na arhivskoj fotografiji nije moguće razaznati ukras tog tako izdvojenog pravokutnog polja, ako je uopće postojao, jer se dalje do pregradnog zida prostorije pruža samo bijela mozaična površina. Unutar te šire meandarske bordure nalazi se znatno uža s motivom isprekidanog meandra. Središnja polja obaju mozaika naglašavaju masivne bordure vijenca spletenog od lovorovog lišća. Tako se poprsje Apolona nalazi u medaljonu, dok je oktogonalno polje s likom Tritona unutar osmerokrake zvijezde nastale presjecanjem dvaju kvadrata. Osim tog osebjnog ornamenta lovorovog lišća, Apolonov medaljon uokviruje i valovita vrpca s cvjetovima te jednostavna kružnica u različitim nijansama. Prikaz Tritona prate tanka bordura isprekidanog meandra i potom znatno šira traka s motivom tzv. pasjeg skoka kojem bi više odgovarao naziv kontinuiranih valova, a unutrašnji okvir oktogona tvori niz jednostavnih redova u različitim nijansama. Primjena gotovo identičnih motiva i načina nijansiranja okvira neosporno pokazuje istog majstora mozaika. Slične ornamentalne bordure nalaze se i na drugim salonitanskim mozaicima koji su otkriveni u različitim objektima, uglavnom nepotpuno istraženima, što onemogućava odrediti preciznije datiranje. To se prvenstveno odnosi na mozaične podove u termalnim građevinama, poput onih otkrivenih sa sjeverne strane foruma ili ispod bazilike *iuxta portum* i bazilike *orientalis*, ali zasad nisu poznate ornamentalne bordure lovorova lišća, kao ni valovnice tzv. pasjeg skoka. Upravo ti motivi otkriveni su na mozaičnim tapetima ceterijalne bazilike na Kapljuču. Mozaik votivnog karaktera s natpisom posvećenim martiru Asteriju uokviren je gusto spletenim vijencem od lovorovog lišća (no. 5), dok se na ulomku drugog, vjerojatno nadgrobnog mozaičnog tapeta (no. 17) sačuvao dio bordure pasjek skoka.¹⁰ Navedeni

¹⁰ J. Jeličić Radonić, »Salonitanska radionica mozaika – Kapljuč«, *Opuscula Archaologica* 27, Zagreb 2003., 513-521.

Mozaik Apolona

mozaični ornamenti primijenjeni su, dakle, u ranokršćanskoj građevini podignutoj u drugoj polovici 4. st. po. Kr.¹¹ Prema tome, otvoreno je pitanje pripadaju li ti ornamentalni motivi repertoaru salonitanske radionice kasnijeg perioda što bi pomoglo i pri određenju nastanka mozaika Apolona i Tritona odnosno preuređenja pojedinih dijelova namjesnikove rezidencije.

Prema stratigrafiji na arhivskoj fotografiji, mozaici s prikazima Tritona i Apolona u najvišem su sloju u odnosu na ostale mozaike te vjerojatno pripadaju posljednjoj obnovi mozaičnih podova namjesnikove palače. Pritom se nameće pitanje može li se postavljanje lika omiljenog polubožanstva Tritona povezati s natpisima jednog kolegija iz vremena Dioklecijana. Radi se o pomorcima koji su služili na brodovima »tritonima«, a na žrtvenicima su zapisana imena sudionika

¹¹ J. Brøndsted, »La basilique des cinque martyrs a Kapljuč«, *Recherches a Salone I*, Copenhagen 1928., 33-186. Klasični motiv spletnog vijenca od lorovog lišća ne nalazi se na mozaičnim podovima drugih ranokršćanskih bazilika Salone. Naprotiv, bordura s motivom kontinuiranog vala, tzv. pasjeg skoka otkrivena je na podnom mozaiku u srednjoj lađi obnovljene salonitanske katedrale u 6. st. po. Kr. te na mozaiku prezbitarija sjeverne crkve ranokršćanskog kompleksa Farosa, također iz 6. st. po. Kr. Usp. J. Jeličić Radonić, »Novi mozaici obnovljene salonitanske katedrale«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (u tisku)*; J. Jeličić Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu*, Split 1994., 74-79.

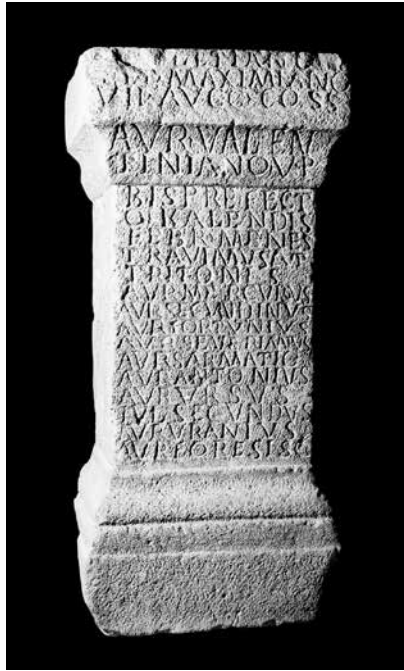

Mozaik Tritona

godišnjih svečanosti – *Kalendis febr(aris) menestravinus at Tritonis*.¹² Naime, masivni okvir u obliku osmerokrake zvijezde zatvara središnje oktogonalno polje kojim dominira poprse morskog božanstva. Upravo isticanje motiva osmerokrake zvijezde, simbola Dioskura, zaštitnika pomoraca i opasne plovidbe,¹³ moglo bi

¹² P. Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Djela JAZU, Knj. XXV, Zagreb 1915., 90, T. I-II; F. Prévot, »Collèges professionnels, Un cas unique: le collège Ad Tritones«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 74-76; F. Prévot, »Inscription commémorant les rites accomplis par le collège Ad Tritones, n. 16A«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 168-169; C. Goddard, »Inscription commémorant les rites accomplis par le collège Ad Tritones le 1er février 302 et le 1er février 316 (?), n. 16«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 165-168; C. Goddard, »Inscription commémorant trois cérémonies accomplies par les membres du collège Ad Tritones les 1er février 303, 319 et 320, n. 17«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 169-175; C. Goddard – N. Gauthier, »Inscription commémorant les rites accomplis un 1er février du règne de Constantin par le collège Ad Tritones, sur une base ou un autel, n. 18«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 175-176.

¹³ Motivi osmerokrake zvijezde prisutni na novcu grčkih gradova, poput pomorskih sila Si-

Natpisi s imenima sudionika kolegija prigodom godišnjih svečanosti *Ad Tritones*

se odnositi na važnost božanske zaštite salonitanskih mornara brodova »triton« navedenog kolegija. Likovno oblikovanje mladenačkog izraza Tritona obla lica, snažnog pogleda širom rastvorenih očiju s istaknutim zjenicama te zadržanim vratom donekle podsjeća na reljefni prikaz salonitanske Tihe koji je neosporno povezan s Dioklecijanovom vladavinom.

Naime, namjesnikova je palača očito znatno obnovljena, kao i druge javne građevine u vrijeme Dioklecijana, cara koji je podigao svoju velebnu palaču u neposrednoj blizini glavnog grada odakle je mogao i dalje sudjelovati u upravljanju Carstvom. Premda su zasad u Saloni potvrđeni skromni ostaci njegove nadaleko poznate građevinske djelatnosti,¹⁴ carev gentilicij u službenom nazivu grada naveden na reljefu salonitanske Tihe to nedvojbeno potvrđuje.

Odavno poznat reljef salonitanske Tihe po svom obliku pripadao je lučnom ukrasu monumentalnih vrata. Budući da je pronađen na kamenoj gomili pored

rakuze i Dirahija, kao i sirakuške kolonije Isse, usp. J. Jeličić Radonić, H. Gorické-Lukić i I. Mirnik, *Pharos – grčki, grčko-ilirski i rimski novac*, Split 2017., 115-147; J. Jeličić Radonić, »Prva emisija novca isejske kovnice«, *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu, Izdanja HAD-a 26*, Zagreb-Split 2010., 61-67.

¹⁴ Laktancije, *O smrtima progonitelja (De mortibus persecutorum)*, Split 2005., 33/7,8: »Tomu se pridružila njegova golema strast za građenjem, što je u provincijama dovelo do ne manjega potraživanja radnika, obrtnika, teretnih kola i svega onoga što je potrebno za podizanje građevina. Ovdje su se zidale bazilike, ondje cirkus, ovdje kovnica novca, ondje radionica oružja, ovdje kuća za ženu, ondje za kćer.«

Reljef salonitanske Tihe

tzv. Pet mostova, pretpostavilo se da se izvorno nalazio na *Porta Caesarea*, tj. na obližnjim gradskim vratima. Upravo u neposrednoj blizini mjesta otkrića lučnog reljefa nalazila se namjesnikova palača.¹⁵

Tyche, zaštitnica grada Salone, prikazana je u plitkoj niši. Jednostavna višeslojna profilacija odvaja njezin lik s lijeve strane od ključnog kamena gdje se mogao također nalaziti reljef nekog božanstva. Desni kraj niše lomi se pod tupim kutom što pokazuje da je vjerojatno s druge strane zaglavnog kamena simetrično trebao biti postavljen još jedan na isti način oblikovan reljef.

Poprsje mlade djevojke zauzima gotovo cijeli prostor niše. Na izduženom ovalnom licu ističu se krupne oči s urezanim zjenicama neznatno podvučenima pod kopcima, a na usnama se nazire blagi osmijeh. Jednostavnom frizurinom, s kosom začesljanom na razdjeljak i podignutom iza uha te spuštenim uvojcima na ramenima, dominira kruna u obliku gradskih zidina. Lijevom rukom Tyche je oslonjena na modij žita, simbol obilja i blagostanja, a desnom, visoko uzdignutom, podržava držak zastave (*vexillum*) s usmjerenim kažiprstom prema natpisu: *M(artia) I(ulia) V(aleria) S(alona) F(elix)*. Natpisno polje uokvireno je jednostavno urezanim profilacijom, a s donje strane završava ukrasnim resama zastave.

¹⁵ M. Abramić, »Tyche (Fortuna) Salonitana, Grb starodrevnog grada Salone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LII, 1935-1949, Split 1950., 279-289.; E. Dyggve, *History of Salontan Christianity*, Oslo 1951., I, 19; N. Cambi, »Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII, Split 1971., 55-71, T. XVII; J. Jeličić Radonić, »Posvetni natpisi namjesnika Flavija Julija Rufina Sarmentija carevima Konstantu i Konstanciju II. u Salonik«, *Tusculum* 5, Solin 2012., 89-102; N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005., 164, sl. 240; J. Jeličić Radonić, »The Relief of the Salona Tyche«, *Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti*, Pula 23.-28. svibnja 2011., *Datiranje kamenih spomenika i kriteriji za određivanje kronologije*, Pula 2014., 59-63.

Zaglavni kamen s prikazom Rome

Mihovil Abramić, koji je prvi objavio pronađeni reljef Tihe, objasnio je kraticom ispisana službeni naziv Salone. Pritom je posebno istaknuo počasni pridjev *Valeria* koji je, prema njegovu mišljenju, imenu grada dodijelio car Dioklecijan. Upravo spomen Dioklecijanova gentilicija u službenom imenu navedenom na vexillumu bio je Ejnaru Dyggveu presudan za datiranje nastanka reljefnog prikaza Tihe oko 300. godine, tj. za vrijeme cara Dioklecijana.¹⁶

¹⁶ Tihe, božica sreće, providnosti i sudbine, bila je zaštitnica antičkih gradova. Ime je izvedeno iz glagola τυγχάνω što znači postići svrhu, uspjeti, imati sreću. Njeno je djelovanje univerzalno i, kako sama obznanjuje, »ona je gospodarica koja svime upravlja i o svemu sudi« – κυρία πάντων te djeluje na svim razinama društvenog života, bilo da se radi o pojedinoj osobi, gradu ili vladaru. Kada su u pitanju vojskovođe i vladari, prizivanjem Tihe očekuje se da spasi i zaštiti grad pa se božica prikazuje u likovnoj umjetnosti s vijencem u obliku gradskih bedema na glavi. U tom kontekstu ističu se kao ikonografski predlošci helenistički prototipovi poznate Eutihidove (*Eutyhides*) Tihe u Antiohiji (*Antiochea*) prema kojima su nastali alegorijski prikazi odnosno personifikacije gradova ili provincija u rimskoj umjetnosti. Tihe je osobito štovana u kasnoj antici, što pokazuju preklešani portret carice Valerije u božicu Tihu iz Galerijeve palače u Solunu i mramorna glava božice Tihe iz obnovljenog kompleksa carske rezidencije u Sirmijumu, a to potvrđuje i salonitanski primjer. Usp. L. Villard, »Tyche«, *LIMC* VIII 1, 115-124; M. Abramić, »Tyche (Fortuna) Salonitana, Grb starodrevnog grada Salone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LII, Split 1935.-1949., 279-289; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, I, 19; Th. Stefanidou-Tiveriou, *To mikro tokso tou Galeriou sti Thessaloniki*, Athena 1995., 39-47, fig. 1,2,10,11.; K. Tzanavary, »The Worship of Gods and Heroes in Thessaloniki«, *Roman Thessaloniki*, Thessaloniki 2003., 234-237, fig. 35,36.; I. Popović, »Marble Sculptures from the Imperial Palace in Sirmium«, *Starinar* LVI/2006, Beograd, 2008., 153-166.

A što se nalazilo na ključnom kamenu luka pored reljefa salonitanske Tihe? Zanemaren podatak koji donosi Duje Rendić-Miočević u studiji posvećenoj spomenicima Minerve, pruža dragocjeni odgovor. On navodi da je, zajedno s reljefom salonitanske Tihe, pronađen još neobjavljeni reljef s prikazom poprsja božice Minerve ili Rome na lučnom kamenu jednih od solinskih vrata.¹⁷ Navedeni reljef Rome također je izložen u lapidariju splitskog Arheološkog muzeja gotovo pored reljefa salonitanske Tihe, ali je u muzejskom inventaru (Kat. D 480) pogrešno upisan. Naime, kao mjesto njegova nalaza naveden je *Aequum*, oko 1925. godine, što je sasvim potisnulo njegovo salonitansko porijeklo.

Dakle, u slično oblikovanoj niši na ključnom kamenu luka prikazan je lik Rome. Neznatno naglašene linije žljebova u potpunosti odgovaraju onima na reljefu Tihe. To neosporno pokazuje njihovu povezanost, tj. da su to ukrasni dijelovi istog luka. Pravokutna niša sa zabatnim završetkom prilagođena je poprsju božice uobičajene ikonografije.¹⁸ Roma je odjevena u tuniku pričvršćenu okrugom fibulom na desnom ramenu. Na glavi je kaciga s perjanicom na vrhu i pojačanim rubom ispod kojega se naziru uvojci kose. Lice je ovalno s bademasto oblikovanim očima i naglašenim zjenicama, a pravilni nos i usta neznatno su oštećeni. Božica je ukrašena ogrlicom na kojoj se ističe glava Gorgone. S desne strane, uz nabore tunike, prikazan je rog obilja, simbol blagostanja.

Vrlo slična obrada ženskih likova – Rome i Tihe – ovalna lica s naglašenim bademastim očima, oblikovanje vrata s određenim zadebljanjima, pokazuje isti rukopis salonitanske klesarske radionice. Upravo nad glavnim ulazom u namjesnikovu palača ističu se reljefni prikazi Rome, personifikacije rimske države i salonitanske Tihe, zaštitnice grada. A to u potpunosti odgovara kontekstu propagandno-religioznog programa rezidencije namjesnika provincije Dalmacije.

¹⁷ »Božičino poprsje nalazimo i na lučnom kamenu jednih od solinskih vrata« za koje u bilješci navodi: »ukoliko nije predstavljena Roma, reljef je neobjelodanjen. Nađen je zajedno s reljefom Salone (Tyche Salonitana; v. VAHD LII, 279, sl. 1), čuva se u splitskom Arheološkom muzeju«. Usp. D. Rendić-Miočević, »Glinena statueta Minerve (Atene) iz Solina«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIV, Split 1952., 149, bilješka 2.

¹⁸ Najraniji prikaz Rome, kao simboličke personifikacije Države, pojavljuje se na prvim novcima Republike te se bez prekida s neznatnim varijantama nalazi između 269.-46. godine pr. Kr. To je profil žene s kacigom koja nije bez analogije s Atenom Parthenos na novcu Atene. Karakteristični ratni atributi – štit i mač, odjeća i držanje kombinirani su na način grčkih tipova Pallas, Tihe i Amazonke u formiranju njezina konačnog izgleda. Važan literarni tekst, himna grčke pjesnikinje Melinno, slavi Romu, kći Marsa, tj. pripisuje Romi božansko porijeklo. Ime grada i heroine proizlazi iz grčkog *ρώμη* = sila, snaga. Za Carstva, kult Rome se širio i regulirao propisima te se odobravaju posvete hramova Romi i Cezaru. Poslije apoteoze Augusta 14. g., opći je kult od tada služben, obraćao se *Romae et Augusto*, stvarajući združenu dvostruku shemu, političku i religioznu. U svim provincijama nalaze se brojni tragovi ovog kulta. Lik, glava ili poprsje božice često su prikazani na carskom novcu, kao i na reljefima osobito povijesnog karaktera. Ona se već nalazi na zabatu drugog Kapitolijskog hrama ili onom Marsa, na ključnom kamenu luka *Janus Quadrifrons*, Tita, Septimija Severa i Konstantina. Usp. Roma, Daremberg-Saglio »Romak«, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* IV/2, Paris, 875-878.

Rekonstrukcija luka s reljefima Rome i Tihe nad ulaznim vratima namjesnikove palače

Dakle, nad glavnim vratima, širine oko 3,5 m, istaknuti su službeni simboli rimske vlasti. U tom smislu možda se može pretpostaviti što se moglo nalaziti na trećem reljefu, koji je nedvojbeno s druge strane flankirao božicu Romu. S obzirom na to da je u imenu Salone prisutan i Dioklecijanov gentilicij *Valeria*, što je bitan element za vrijeme nastanka samog reljefa odnosno ukrasa nad ulazom te važne upravne građevine cijele provincije, treba pretpostaviti neki simbol vladara odnosno cara. Otvoreno je pitanje može li se na tom mjestu tražiti lik vladara toliko prisutnog i zaslužnog za obnovu ne samo te javne građevine već i glavnog grada Salone.¹⁹ Odatle je, premda se povukao s prijestolja, i dalje uvelike pomagao svojim iskustvom i savjetima u rješavanju gorućih problema Rimskog Carstva, nastanivši se u velebnoj carskoj palači podignutoj u neposrednoj blizini.²⁰

Ispred namjesnikove palače pružala se jedna od glavnih gradskih ulica (*decumanus*), širine oko 8,5 m, što se vidi prema objavljenoj dokumentaciji s arheoloških istraživanja. Popločana velikim kamenim pločama s drenažnim kanalom po sredini, vodila je prema forumu smještenom u središtu istočnog dijela grada, *Urbs orientalis*, gdje se nalazio Jupiterov hram obnovljen u vrijeme Dioklecijana.

Stoga prilog o salonitanskoj palači namjesnika provincije Dalmacije, vjerojatno znatno obnovljenoj za Dioklecijanove vladavine, posvećujem akademiku Nenadu Cambiju koji je u svojim temeljnim studijama osvjetljavao lik cara Dioklecijana, proučavajući sa svih aspekata njegov lik i značaj u turbulentnim vremenima Rimskoga Carstva.

¹⁹ J. Jeličić Radonić, »*Aurelia Prisca*«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41, Split 2005.-2007., 5-25; J. Jeličić Radonić, »Dioklecijan i salonitanska *Urbs orientalis*, (Diocletian and the Salona *Urbs Orientalis*)«, *Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palača, O 1700. objelnici postojanja*, Split 2009., 307-333; J. Jeličić Radonić, »Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, Split 2011., 5-28.

²⁰ N. Cambi, *Dioklecijan, Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum, Povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split 2016.; N. Cambi, *Dioklecijanov lik između realnosti i transcendencije, Artistički, ikonografski i sociološki aspekti*, Split 2017.

THE GOVERNOR'S PALACE IN SALONA

Jasna Jeličić Radonić

Following up on an accidental discovery of a column that had on it the inscription *SCRIB COS, scrib(a) co(n)s(ularis)* back in 1916, Frane Bulić located the office of the governor's secretary, in other words, the palace of the governor of Dalmatia. In this place several layers of mosaics were found, Bulić focusing on those with depictions of Apollo, Triton and Orpheus, but in spite of all his efforts, he did not manage to buy the land. During World War II, Italian archaeologists carried out excavations in the palace during 1942 and at that time, extracted numerous mosaics, today partially exhibited in the Archaeological Museum in Split. Unfortunately, no accounts of the results of the Italian excavations were ever published, and it is only recently that Emilio Marin has provided part of the documentation of this research.

Only a preliminary account of the governor's palace revealed in the Ilinac neighbourhood (Zubanovac, cadastral parcel 3551/1) has been published. Hence it is not possible to comprehend the totality of this monumental public building, or the unique stratigraphic relation of the individual mosaic fields with figural depictions or those with geometrical ornamentation that also formed a considerable part of the whole of the arrangement of the flooring.

However, through an analysis of the architectural and photographic documentation made during the excavations known so far, it is possible to distinguish the basic shape of the building. It is a classic type of Roman villa with a central atrium. At first glance it is possible to make out the considerable remodelling of individual rooms and halls of the basic corpus of the 2nd century AD palace that took place over the course of time. The entry was on the northern façade, and then through the vestibule there was access into the atrium, the central space with porticos, around an impluvium enabling access to the other rooms. On the west side of the atrium is a series of four rectangular rooms, while on the eastern side was a room of much bigger dimensions with built square pylons regularly distributed around the central pylon. These are structural elements, i.e., bearers of the cross vaults that spanned the largest hall and on the floor above it was a room of the same size. The main hall was decorated with floor mosaics with rich floral ornamentation. These elements show the final renovation of the grand hall in Late Antiquity, undoubtedly influenced by the architecture of Diocletian's Palace. Belonging to the first layer is a mosaic showing the mythical singer Orpheus, over which is a mosaic with Triton, in the extension of which was a mosaic featuring Apollo. According to archival photography, mosaics with Triton and Apollo are above any of the other mosaics and probably belong to the last renovation of the mosaic floors of the governor's palace. The question here arises as to whether the placing of the figure of Triton is to be linked with inscriptions of a college from the time of Diocletian: sailors who served on ships called tritons, the names of which are written on altars during the annual ceremonies of *Kalendis febr(aris) menstravinus at Tritonis*.

The governor's palace was much renovated, like other public buildings, in the time of Emperor Diocletian. Although for the moment only modest remains of his well known architectural activity have been confirmed in Salona, the emperor's gentile name in the official name of the city is stated in the relief of the Salona Tyche, confirming this beyond a doubt. Since the relief belongs to the arcuate decoration of the monumental gate, and is found by what are called Five Bridges, it has been assumed that it was originally placed on the nearby city gate, *Porta Caesarea*. But in the immediate vicinity of the site of the discovery of the arcuate relief there was the governor's palace.

What was actually shown on the keystone of the arch beside the relief of the Salona Tyche? In a study dedicated to monuments of Minerva, D. Rendić-Miočević provides the information that together with the relief of Salonitan Tyche there was a relief found that had a depiction of a bust of Minerva or Roma on the arch stone of one of the gates in Salona. This relief of Roma is also displayed in the lapidarium of the Archaeological Museum, but is wrongly entered into the museum inventory (Cat. D 480), which has entirely suppressed its origins in Salona. That it belonged to the decorative parts of the same arch is shown beyond a doubt by the identical lines of the moulding around similarly formed niches and the stylistic characteristics of the female deities. It was above the main entrance into the governor's palace that there were prominent relief depictions of Roma, personification of the Roman state, and Salonitan Tyche, patroness of the city. This correlates very well with the context of the propaganda and religious programme of the residence of the governor of the province of Dalmatia.

Over the main entrance, then, were displayed the official symbols of Roman rule. From this point of view it can be hypothesised what there might be on the third relief, which undoubtedly flanked the goddess Roma on the other side. Since in the name of Salona there was Diocletian's gentilicium, *Valeria*, which is an essential element for the time of the origin of the relief, that is, the decoration over the entrance of this important building for the government of the whole province, one should assume there was some symbol of the ruler, i.e., the emperor. It is an open question whether in this place one is to look for the figure of the ruler so present in and responsible for the renovation of not only this public building but of the whole of the capital, Salona, whence, when he stepped down from the throne, he was able still to take part in the government of the Empire.